

قران مهرومه است اندر این ضریح^۱

فاجعه تخریب آستانهٔ عسکریین و ویرانی آثار نفیس هنری

حیدر صنیع زاده*

چکیده

شهر سامراء در کشور عراق محل آستانهٔ عسکریین و مرقد دو امام دهم و یازدهم شیعیان است مراکز مقدس شیعیان و از جمله آستانهٔ عسکریین با همت و تقدیم نذورات علاقه‌مندان به خاندان ولایت به لحاظ معماری و تزئینات از مجموعه‌های هنری تاریخی، جامعه بشری محسوب می‌گردد. نوع معماری، تزئینات گچ‌کاری، کاشیکاری، آئینه‌کاری و... از جمله ضریح مطهر جز و نفایس آثار هنری است که در دوره‌های مختلف تاریخی ساخته شده‌اند. علیرغم تامین مراکز دینی تاریخی هنری در مقررات بین‌المللی و عرف همه فرهنگ‌ها، آستانه عسکریین و مجموعه هنری آن در ۲۳ محرم الحرام ۱۴۲۷ مورد بمب‌گذاری و تخریب گروهی تروریست قرار گرفت. که موجب ویرانی قسمت عمده ساختمان و تزئینات و ضریح استثنایی مضجع شریف گردید. ضریح مطلا و میناکاری آن به لحاظ شکل و تزئینات زرگری، نجاری، میناکاری، قلمزنی و کتیبه‌های خطی، یکی از عالیترین ضرایح ساخته شده بود که در سال ۱۳۸۰ قمری توسط هنرمندان اصفهان تهیه و نصب گردیده بود.

واژه‌های کلیدی: سامراء، آستانهٔ عسکریین، ضریح‌سازی، سال ۱۳۸۰ قمری، هنرمندان اصفهان، بمب‌گذاری سال ۱۴۲۷ قمری.

مقدمه

مکان‌های مقدس و متبرک اسلامی جایگاه عبادت، زیارت و حاجت و نیاز همواره مورد پاس داشت و احترام مسلمین بوده است. برای شیعیان مخلص و دوستداران ولایت پس از مسجد الحرام و مسجد النبی که دارای آداب و دستورات خاص تشریف هستند مراقد شریف ائمه اطهار در عراق، عربستان و ایران از اهمیت ویژه برخوردارند. در طول تاریخ پس از بوجود آمدن این مراکز، دوستداران، علاقه‌خود را با حضور مکرر به جهت عرض اخلاص و احترام و درخواست نیاز و حاجت با تقدیم هدایا و نذورات ابراز داشته‌اند. که حاصل آن مجموعه‌های فرهنگی هنری بسیار قوی و ممتاز است همچون آستانهٔ قدس در مشهد و مراقد شریف در نجف، کربلا، کاظمین و سوریه و نیز در قبرستان بقیع که تا یکصد سال گذشته دارای بارگاه و ضریح مطهر بوده‌اند،

رای (بدداشت بیننده) و سَر من رای (شاد گردید بیننده) گرفته شده که به ویرانی و آبادانی آن باز می‌گردد.

۲. آستانهٔ عسکریین

پس از انتقال خلافت به شهر سامراء، معتصم که از نفوذ و علاقهٔ مردم به حضرت علی النقی الهادی^۴ (ع) امام دهم شیعیان نگران بود ایشان را که در مدینه زندگی می‌کردند ظاهراً به احترام فراخواند تا عملاً در محلهٔ عسکر (سپاه) از ایشان مراقبت نماید. امام دهم به سال ۲۴۳ قمری بدون خانواده و تنها با فرزند خود حضرت حسن بن علی (ع) به این شهر وارد گردیدند و حدود یازده سال از امامت خود را در شرایط سخت و مراقبت‌های شدید دستگاه حکومت گذراندند. پس از رحلت امام هادی (ع) در سال ۲۵۴ قمری در خانه مسکونی خود مدفون گردیدند که از همین زمان شیعیان گاه داخل خانه و گاه از پنجره‌ای که از روضهٔ منوره به کوچه مقابل قرار داشت آن حضرت را زیارت می‌نمودند و خادمه‌ای حضور مردم را سامان می‌داد. پس از شهادت امام یازدهم حضرت حسن به علی^۵ (ع) در سال ۲۶۰ قمری، جنازهٔ مبارک در پشت سر پدر در همان منزل مدفون گردید. و این محل، مکان مقدسی برای پیروان آن دو امام همام قرار گرفت که بعدها افراد دیگری از این خانواده از جمله عمه مکرمهٔ حضرت هادی معروف به حکیمه خاتون^۶ و همسر امام یازدهم مشهور به نرجس خاتون^۷ در کنار ایشان مدفون گردیدند و از آنجا که این بزرگواران در محل عسگر سامراء زندگی می‌کردند به امامان عسکریین معروف و مضجع پاک آنان به آستانهٔ عسکریین مشهور گردید.

آستانهٔ مبارکه تا سال ۳۱۸ قمری به همان شکل ابتدایی مورد زیارت واقع می‌شد و در این سال توسط ناصرالدوله از آل حمدان^۸، بقعه‌ای مشخص ترتیب داده شد سپس بارگاه معظمی توسط معزالدوله دیلمی^۹ در سال ۳۳۵ قمری بنا گردید و ضریحی چوبی برای مقابر شریف ساخته شد. حرم مطهر که از بزرگترین حرم‌های ائمه اطهار با گنبد طلائی عظیم بود دارای چهار صفا بزرگ و رواقهای متعدد و مزین به انواع آئینه‌کاری، گچ‌بری، کاشی‌کاری و... است که در دوره‌های سلجوقی، صفوی و افشاری قاجار و پهلوی ساخته شده بود.

متأسفانه گروهی تندرو که با اندیشه‌های از خود ساخته هتک حرمت و انهدام این مراکز را جزو مسائل دینی خود پنداشته و در صد تخریب این مجموعه‌های دینی هنری می‌باشند پس از بمب‌گذاری سال ۱۴۲۷ در حرم عسگریین، شیعیان همچون گذشته بار دیگر عزم خود را در پاس داشت مراقب شریف جزم خواهند نمود و البته به همت خیرین و هنرمندان بارگاه ملکوتی به نحو شایسته و زیبا تجدید خواهد شد این مقاله با توجه به اسناد موجود تلاشی است در معرفی چگونگی ساخت و تهیه ضریح بسیار ممتاز آستانهٔ عسکریین توسط هنرمندان اصفهان نزدیک به ۵۰ سال قبل، که اکنون ویران شده و می‌تواند در ساخت ضریح جدید مورد لحاظ قرار گیرد.

۱. سامراء

شهر سامراء به فاصله یکصد و بیست کیلومتری شمال بغداد و در شرق دجله در کشور عراق قرار دارد این شهر یکی از آثار تمدن کهن بین‌النهرین است بنای جدید شهر سامراء، از سال ۲۱۹ قمری به دست احمد بن خالد وزیر معتصم^۱، پایه‌گذاری گردید. معتصم در سال ۲۱۹ قمری و پس از اعتراض مردم بغداد به حضور سپاه در این شهر، تصمیم به انتقال مرکز خلافت گرفت. در این راستا شهر سامراء را انتخاب نمود وی در سال ۲۲۱ قمری همراه با قشون نظامی خود در آنجا مستقر گردید. این شهر به دلیل حضور سپاه (عسکر) در قسمتی از آن به عسکریه نیز شناخته می‌شود و مدت ۶۰ سال مرکز خلافت بنی‌عباس بود. در وجه تسمیهٔ سامراء گفته شده این کلمه از ساء من

۳. ضریح سازی

"ضریح" کلمه‌ای عربی از ریشه ضَرَحَ به مفهوم شکافتن قبر یا گور می‌باشد. تداول این کلمه در فارسی با قدری تفاوت معنی، مترادف گور و قبر و در اصطلاح به محافظ، نرده یا محفظه مشبکی که بر روی قبر گذاشته می‌شود گویند. ضریح سازی حداقل از دوره صفوی و دوره‌های بعد از آن به عنوان یکی از رشته‌های صنایع دستی که در آن جمعی از هنرمندان رشته‌های چوب، فلز، سنگ، پارچه، سرامیک و... بطور مشترک به خلق یک اثر واحد و زیبا می‌پردازند شناخته شده است. از گذشته‌های دور قبور صالحین و بزرگان با حفاظ و نرده خاص به منظور چند گانه زیر پوشش داده می‌شد ۱. شاخص نمودن قبر و حفظ حرمت صاحب مزار ۲. حفاظت از هدایا و نذورات ۳. برخورداری تعداد بیشتر زائران از فیض زیارت- سیر تطور آن نیز از پرده تا نرده چوبی، فلزی اطراف قبر و گاه صندوق چوبی، کاشیکاری و سنگی و سپس محجرهای ساده و کم ارتفاع و آنگاه محجرهای مرتفع و مشبک و بالاخره به چهار دیواری نرده‌ای مانند درب دار و سرانجام به اتاق کوچک مسقف هرمی یا مسطح مبدل شده و به ضرورت به اندازه و ارتفاع افزوده شد. و مزین و مستحکم گردیده است. مراحل اجراء ضریح عبارتند از:

۱. پاکاره از سنگ مرغوب مرمر ۲. بدنه و اسکلت از چوب چنار ۳. ستون‌های قلمزنی فلزی در بین دهنه‌های مشبک ۴. گوی و ماسوره‌ها^{۱۱} یا شبکه نقره‌ای ۵. لچکی‌های قلمزنی و برجسته در دو طرف مشبک ۶. ترنج‌های خطی قلمزنی مابین لچکی‌ها ۷. کتیبه‌ها که معمولاً در چند ردیف قرار دارند و میناکاری هستند. ۸. گلوئی فلزی قلمزنی و گاه مینائی ۹. مشبک طلائی یا گل بر گهای قلمزنی میناکاری ۱۰. گلدانهای گوشه‌های بالائی ضریح که قلمزنی یا میناکاری هستند. ۱۲. سقف هرمی که گاه با پرده پوشیده شده و یا با قلمزنی و میناکاری تزیین شده‌اند.

۴. ضریح عسگرین

وجود ضرایح زیر بر مرقد شریف عسگرین در کتب تاریخی^{۱۲} ذکر شده است.

۱. پس از واقعه آتش سوزی در حرم مطهر که موجب

سوختن ضریح چوبی آن می‌گردد به دستور شاه سلطان حسین ضریح فولادی نصب می‌گردد.

۲. نصب ضریح نقره‌ای که پس از تعویض ضریح امام حسین از کربلا به سامرا حمل و پس از تغییر و تعمیرات لازم بر روی مرقد عسکرین قرار می‌گیرد (دوره فتحعلی شاه)

۳. ساخت ضریح نقره‌ای جدید بنا بر وصیت امیرکبیر از ثلث ماترک وی در دوره ناصری.

۴. ساخت و نصب ضریح استثنائی شیروشکری و میناکاری با هزینه جمعی از مومنین و تجار خیر در سال ۱۳۸۰ قمری بدست هنرمندان اصفهانی

۴/۱. سفارش

سند مکتوب^{۱۳} زیر حکایت از اهتمام جمعی در

ساخت ضریح عسگرین از سال ۱۳۳۳ شمسی می‌نماید. فکر ساخت ضریح جدید بنا بر صورت جلسه موجود در سال ۱۳۳۳ بوجود آمد. یا علی بعون الله تعالی در موضوع ساختمان و اتمام ضریح مطهر حضرت عسگرین سلام الله علیه انشاء الله. امروز که روز یکشنبه ۲۲ ذی الحجه الحرام ۱۳۷۳ قمری مطابق با سی و یکم شهریور ماه ۱۳۳۳ شمسی می‌باشد اولین جلسه در منزل جناب آقای سید محمد افضل و حضور آقای حاج سید محمد عریضی و این جانب شکرالله صنیع زاده تشکیل شد و پس از پاره‌ای از مذاکرات مربوط به انجام و اتمام ساختمان ضریح مطهر گفته شد امید است انشاء الله با در نظر گرفتن موضوع کار که مربوط به حضرت عسگرین سلام الله علیه می‌باشد خداوند را حاضر و ناظر دانسته از روی ایمان و حقیقت با کمال سعی و کوشش و...

آمده بود پس از مذاکرات بعدی زیر نظر مرحوم حاج سید محمد افضل تاجر خیر اصفهانی در ارتباط با تجار و خیرین عراق و با هنرمندی مرحوم استاد شکرالله صنیع زاده و مرحوم استاد حسین پرورش ساخته و در سال ۱۳۳۹ شمسی برابر با ۱۳۸۰ قمری به سامراء حمل و نصب می‌گردد.

مشخصات ضریح به شرح ذیل می‌باشد الف) نقشه استثنائی ضریح که به خاطر مضجع دو امام دهم و یازدهم در کنار هم و دو مرقد بانوان مکرمه اسلام در پائین پای آنان از دو مکعب و مکعب مستطیل متصل به هم تشکیل شده است و نمایشی از اطاق بیرونی و اندرونی دارد.^{۱۴}

ب) اسکلت چوبی از چوب چنار دارای هشت پایه که در داخل زمین قرار می‌گرفت.

ج) دو درب دولته‌ای در دو طرف ضریح که به اطاق مستطیل وارد میشود با طرح ختائی و اسلیمی قلمزنی شده سر درب آن مزین به آیه قرآن است.

د) شانزده دهنه مشبک از گوی و ماسوره ورشویی^{۱۵}

تمام شود معهدا چیزی که باعث بر تصمیم و استقامت و دلگرمی این جانبان آقای حاج سید محمد عریضی و آقای شکرالله صنیع زاده شد فرمایش آقای حاج سید محمد افضل بود که بنابر اینکه هر موضوع اساسی در عالم بنیاد به چهار رکن قائم است این موضوع هم به چهار رکن اساسی باید قائم باشد اول بنیان اساس از خرج و تعهد در مخارج ضریح مطهر، دوم نظارت در امور مال و مخارج آن به نظر آقای حاج سید محمد افضل سوم از نقطه نظر امور فنی مربوط به زرگری و قلمزنی آن بعهد آقای حاج سید محمد عریضی چهارم از نقطه نظر طراحی و میناسازی و زیبایی ضریح مطهر بعهد این جانب شکرالله صنیع زاده امید است این چهار رکن اصل و اساسی تا آخرین مرحله اتمام خدا را شاهد و ناظر دانسته و کوچکترین غفلت نشود جهت... نخستین نوشته و بامضاء این جانب آقای عریضی و صنیع زاده به طرفین رد شد.

۴/۲. ساختمان ضریح و تزئینات آن

ضریحی که در سال ۱۳۳۳ فکر ساخت آن بوجود

که در بالای آن دولچک قلمزنی برجسته و یک ترنج بیضی خطی قرار داشت.

ه) هشت نیم ستون قلمزنی در گوشه‌های ضریح (و) سه ردیف کتیبه خطی به ترتیب از پائین عبارتند از: ۱. کتیبه شعر در مدح چهارده معصوم و برجسته میناکاری در زمینه سفید^{۱۶} و ما بین هر سه پلاک یک پلاک مینا چهار قل خطی وجود دارد. ۲. کتیبه قلمزنی برجسته مطلاً زمینه میناکاری از احادیث. ۳. پس از گیلوئی در بالاترین قسمت ضریح کتیبه قلمزنی برجسته مطلاً سوره هل اتی

ز) قسمت گیلوئی^{۱۷} ضریح ختائی برجسته قلمزنی مطلاً ح) گلبرگ قلمزنی مطلاً با ترنج مینائی ط) شش گلدان قلمزنی بزرگ مطلاً در شش گوش ضریح ۴/۳. هنرمندان

سازندگان اصلی ضریح مرحوم استاد شکرالله صنیع زاده^{۱۸} میناکار برجسته اصفهانی که کار طراحی و میناکاری آن را بعهده داشته و در کارگاه ایشان توسط هنر آفرینان مرحوم فیض اللهی مرحوم غفاریان و آقایان

اسلامیان، هردوست، والیان و... انجام پذیرفت. همچنین مرحوم استاد حسین پرورش^{۱۹} سازنده و زرگر ضریح که ساخت گوی و ماسوره و قلمزنی آن را بعهده داشته و در کارگاه ایشان توسط هنر آفرینان برادران پرورش و مرحوم سید اسدالله خسروانی^{۲۰} و آقای احمد دیناری^{۲۱} انجام گرفت.

اخوان خالق زادگان^{۲۲} فروشندگان چوب و نجاران متبحر کار ساخت اسکلت چوب را به عهده داشته‌اند. شاعر شهیر مرحوم حسین صغیر^{۲۳} قصیده غراء مدحیه ضریح را با ماده تاریخ:

صغیر از پی تاریخ آن به شمسی گفت

قرین هم شده اینجا دو آفتاب و دو ماه

که برابر با سال ۱۳۳۵ می شود سروده است.

خوشنویسی کتیبه‌ها تماماً توسط مرحوم استاد حبیب الله فضائی^{۲۴} نگاشته شده است و سپس قلمزنی یا میناکاری گردیده است بانی خیر جمعی از مومنین و تاجر مومن مرحوم حاج علی اصفهانی آل کهربائی در کربلا است.

پی نوشت

۱۲. مهدوی سید مصلح الدین تاریخچه سامراء و زندگی عسگریین
۱۳. از مجموعه شخصی مرحوم استاد شکرالله صنیع زاده
۱۴. تصویر شماره ۱
۱۵. اگر چه شبکه ها امروزه بیشتر از نقره ساخته می شود در گذشته به دلیل ضیق مالی از برنج و ورشو استفاده می گردید.
۱۶. قصیده مدحیه مرحوم صغیر تصویر شماره ۲
۱۷. گیلوئی یا همان گلوئی بالاترین قسمت ضریح، حدفاصل دو کتیبه که دارای تحذب و تعقر است تصویر شماره ۳
۱۸. هنرمند شهیر میناکاری از سازندگان اصلی در بها و ضرایح اماکن متبرکه دهه های چهل و پنجاه، پدر نگارنده متوفی ۱۳۶۲ ش تصویر شماره ۳
۱۹. هنرمند سازنده و زرگر و از سازندگان اصلی در بها و ضرایح اماکن متبرکه دهه های چهل و پنجاه و شصت متوفی ۱۳۷۹ ش تصویر شماره ۳
۲۰. طراح و قلمزن برجسته اصفهانی که قلمزنی و طراحی تعدادی از ضرایح از جمله ضریح حضرت سلطان علی توسط وی قلمزنی گردیده است.
۲۱. قلمزن برجسته اصفهانی که اغلب ضرایح و در بها در ده های پنجاه و شصت و هفتاد توسط ایشان انجام گرفته است.
۲۲. کارگاه ایشان در میدان نقش جهان بوده و کار ساخت اسکلت در بها و ضریحهای قبل از دهه پنجاه را انجام می دادند.
۲۳. شاعر شهیر اصفهانی صاحب دیوان اشعار و عارف متوفی ۱۳۹
۲۴. خوشنویس برجسته اصفهانی که اغلب خطوط کاشیکاری، قلمزنی و میناکاری اماکن متبرکه در دهه های چهل، پنجاه و شصت و نیمه اول هفتاد توسط ایشان صورت گرفته متوفی ۱۳۷۶ ش

فهرست منابع و ماخذ

۱. جمع نویسندگان، دائرة المعارف تشییع نشر شهید محبی ۱۳۸۳
۲. صغیر محمد حسین مصیبت نامه نشر کمالی ۱۳۱۵
۳. صنیع زاده شکرالله مجموعه شخصی شامل تصاویر و نوشته ها
۴. مهدوی مصلح الدین تاریخچه سامراء و زندگی عسگریین ۱۳۴۰

۱. برگرفته از مصرع اول بیت ۲۶ قصیده مرحوم صغیر که در اطراف ضریح میناکاری شده بود
- قرآن مهرومه است اندر این ضریح و رواست
اگر سپهر برین خوانی اش ز رفعت و جاه
۲. مدرس و کارشناس ارشد صنایع دستی و مرمت
۳. سی و هشتمین خلیفه عباسی و برادر هارون الرشید ملقب به المعتمد بالله متوفی ۲۲۷ ق
۴. حضرت هادی (ع) علی چهارم با کنیت ابوالحسن محل تولد مدینه سال ۲۱۲ق و رحلت ۲۵۴ق در سامراء
۵. حضرت عسگری (ع) حسن دوم با کنیت ابومحمد حدود سه سال در زندان خلفا متولد ۲۳۲ق در مدینه و رحلت ۲۶۰ق در سامراء
۶. دختر امام محمد تقی و عمه حضرت هادی از ثقات محدثان که محضر چهار امام را درک کرده و در نیمه شعبان هنگام ولادت حضرت مهدی حضور داشته آن را گزارش نموده است و از سفرای ایشان محسوب میگردد متوفی ۲۷۴ق در پائین پای امام عسگری (داخل ضریح) به خاک سپرده شد.
۷. دختر یشوعا پسر قیصر روم که از طریق مادری به حواریون حضرت عیسی رسیده و نسبش به شمعون می رسد، ظاهراً پس از اسارت توسط حکیمه خاتون به امام عسگری بخشیده شد نام این مخدره ملیکه معروف به نرجس نوشته اند والده ماجده حضرت مهدی است در پائین پای امام هادی (داخل ضریح) به خاک سپرده شد.
۸. دوم پادشاه از بنی حمدان که در جزیره، حلب و شام سلطنت می کردند و متظاهر به تشییع بودند (اوائل قرن چهارم)
۹. احمد بن بویه از سلاطین آل بویه فاتح بغداد به سال ۳۳۶ و متوفی ۳۵۶.
۱۰. محجربا معجر اصطلاحاً اطاقک های نرده ای اطراف قبر را گویند.
۱۱. گوی، کره فلزی حاصل از دو نیمکره تو خالی و ماسوره، قطعات لوله ای شکل فلزی تو خالی که توسط میله آهنی از داخل بطور عمودی و افقی متصل و شبکه ای را بوجود میاورد که زوآر در اطراف ضریح دست در آن می اندازند.